

RAJSLI ILONA

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
rajsli@stcable.net

KÓDVÁLTÁS A VAJDASÁGI MAGYAROK NYELVHASZNÁLATÁBAN*

Code-switch in the Language Use of Hungarian Speakers in Vojvodina

Megnyilatkozásaink során különböző okokból kódot váltunk. Ezt a jelenséget sokféleképpen definiálják, alapvetően aszerint, hogy egynyelvű, illetve két- vagy többnyelvű beszédhelyzetben fordul-e elő a kódváltásos forma. A dolgozat a vajdasági magyar nyelvhasználatban jelen levő fontosabb kódváltástípusokat veszi számba, spontán élőnyelvi anyag és interjúszövegek korpuszából. Kutatásunkban a kódváltás típusrendszerét kiterjesztjük az azonnyelvi kódváltás fajtáira is, a kétnyelvűségből eredő kódváltás mellett a diglossiahelyzetben kialakult kódváltást, valamint a regisztrált kódváltás egyes eseteit is vizsgáljuk.

Kulcsszavak: szociolingvisztika, kódválasztás, kódváltás, vajdasági magyarok nyelvhasználata, kétnyelvűség, diglosszia.

Bevezetés

Abból az előfeltevésekből kell kiindulnunk, hogy nagyon kevés olyan beszélő van, aki egyetlen kódot használ, vagyis az emberek beszédükben állandóan választás előtt állnak, milyen kódot válasszanak (WARDHAUGH 1995; 78).

A kódválasztás, a kódváltás és a kódkeverés fogalma gyakran egybemósdik, a jelenségek nincsenek egymástól eléggé pontosan elválasztva. Főleg

---

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

a két-, illetve többnyelvű helyzetekben alkalmazzák e terminusokat, jóllehet e jelenségek jól alkalmazhatók egynyelvű környezetben, azonnyelvi változatok – stílusok, regiszterek, dialektusok – vizsgálatakor is.

Kutatásaink során a kód és a kódváltás fogalmát igen átfogó értelemben, tehát nemcsak a kétnyelvűség-kutatás szemszögéből megközelítve határozzuk meg; kitérünk az azonos nyelven belüli kódváltás típusaira is, valamint a kétnyelvűségből eredő kódváltásra egyaránt.

A kutatás módszerei: a legalkalmasabb a spontán szövegek vizsgálata, a passzív megfigyeléssel, a spontán megnyilatkozások sebtében történő lejegyzése nyújtja a legjobb példaanyagot. Alkalmas még a fókuszosított kérdésfeltevésre épülő interjú, megfelelő beszélők kiválasztásával. A kérdőíves gyűjtés igen behatárolt mértékben használható; főként a kódválasztás kérdésében, valamint a kódváltás iránti attitűdök mérésében alkalmas. Adatközlőink kiválasztásakor szem előtt tartottuk egyrészt a rétegzett mintavétel, másrészt a szükséges szociológiai paraméterek (nem, kor, iskolai végzettség, munkahely stb.) követelményeit.

Terminológia – tipológia

A *kód* kifejezés Wardhaugh szerint azért alkalmas, mert semleges, nem fűződik hozzá semmiféle érzelmi, illetve jelentésbeli többlet. Célkitűzésünknek megfelelően a *kód* fogalma magába foglalhat változatot, dialektust, stíluselemet, regiszterbeli nyelvi elemet egyaránt. Így a *kódváltás* jelentés-tartalma is jelentősen kibővül, hiszen a szakirodalomban szokásos kétnyelvű beszédhelyzet mellett más kódváltástípusokat is figyelembe veszünk.

1. Kódváltás azonos nyelven belül (azonnyelvi kódváltás) – Nyelvváltozatok közötti átjárhatóság

Amikor Wardhaugh a *nyelvi változat* definiálását kísérli meg, kitér Hudson elméletére, aki a nyelv egy változatát „hasonló eloszlású nyelvi egységek halmazaként” fogalmazza meg. Ez egy igen tág megfogalmazás, akárcsak Fergusoné, aki akár egy nyelvet is változatnak nevez. Ezek a megfogalmazások nem alkalmazhatók a jelen kutatások során, hiszen a nyelvváltozat fogalma munkánk során jóval szűkebb, konkrétabb jellegű. Kiss Jenő nyomán 3 fő nyelvváltozat-típust különböztetünk meg: köznyelvi (beszélt és írott köznyelv); társadalmi változatok (csoportnyelvek és szaknyelvek), valamint a területi változatok (nyelvjárások) (KISS 1995; 74). Emellett a kutatás során használjuk a *stílusok* és a *regiszterek* terminust is, az első lehet

formális és informális; a regiszterek olyan szótári egységekből álló kollekciónak, amelyeket különböző foglalkozásokkal vagy társadalmi csoportokkal kapcsolunk össze.

A nyelvváltozat pontos meghatározása azért is fontos, mert a kódváltás definiálásakor (pl. Kiss Jenő meghatározásában) kulcsfontosságú ez a jelenség.

2. Kódváltás a két-, illetve többnyelvűség viszonylatában

A kódváltás fogalma ebben a jelentésben, tehát a kétnyelvűség aspektusából közelítve terjedt el, a tipológia és a kutatások is főleg a bilingvizmus kontextusában foglalkoznak vele.

Németh Andrea szerint a kétnyelvű kódváltás feltűnőbb, mint mikor a kódváltás egy nyelv különböző nyelvváltozatain belül történik, mivel itt két nyelv szókészleti elemei és nyelvtani szerkezete keverednek egymással (NÉMETH 2002; 128).

A kódváltás fogalma és típusai

A kódváltás definiálása (a *kód*hoz hasonlóan) igen sokféle; az eltérő megközelítési szempontoknak megfelelően jelentős eltéréseket mutat. Mivel a szakirodalomban főként a kétnyelvűség kutatásában merül fel a kódváltás fogalma, a következő meghatározások is ezt az aspektust mutatják, noha esetenként előfordul jelzés az azonos nyelven belüli kódváltásra is.

Bartha Csilla a kódváltást a következőképpen definiálja: „A legáltalánosabb meghatározás szerint a kódváltás (code-switching) két vagy több nyelv váltakozó használata ugyanazon megnyilatkozáson vagy diskurzuson belül.” (BARTHA 1999; 119) Meghatározása szerint tehát a kódváltás előfordulhat egynyelvű és kétnyelvű beszélőközösségek nyelvhasználatában is. Az egynyelvű közösségek esetében a kódváltás egy nyelv különböző nyelvváltozatain belül történik, addig a kétnyelvű közösségekben a beszélő nemcsak nyelvváltozatot vált, hanem nyelvet is. Bartha Csilla két szempont alapján, alaktanilag és a megnyilatkozásban elfoglalt helyük szerint csoportosítja a kódváltásokat. Alaktanilag lehet: a) egyetlen szó; b) kifejezés; c) mondat vagy mondatok. A megnyilatkozásban elfoglalt helyük szerint három fő típusát különíti el a kódváltásnak: a) mondaton kívüli; b) mondatok közötti; c) mondaton belüli kódváltásokat. A mondaton kívüli kódváltás jár a legminimálisabb szintaktikai kötöttséggel, így számos helyen beépíthető az egynyelvű megnyilatkozásba anélkül, hogy szintaktikai szabályokat sértene. Használatához elegendő a második nyelvbeli minimális kompetencia. A monda-

tok közötti kódváltás már nagyobb másodnyelvi kompetenciát követel meg, mivel ez a típus tagmondat- vagy mondatthatáron jelenik meg. Bartha Csilla szerint „a legproblematisabb típus a mondatokon belüli kódváltás, hiszen itt a legnagyobb a veszélye annak, hogy a beszélő vagy az egyik, vagy a másik nyelv szabályai (szórend) ellen »vét«” (i. m., 120).

A szakirodalomban mindvégig megtaláljuk azt a felvetést, hogy a mondaton belüli nyelvi (lexikai) elemekről a legnehezebb eldönteni, hogy kölcsönzések vagy kódváltások, vagyis a beszélő az adott megnyilatkozásban csak alkalmilag használta-e őket, vagy a nyelvi elem (lexéma) már része a közösség nyelvi rendszerének. Nyilvánvalóan az integráltság fokának mérésén keresztül tehetünk különbséget kölcsönzés és kódváltás között, ezt a szempontot a korpusz feldolgozásában mindvégig szem előtt tartottuk.

Ronald Wardhaugh a kódváltás jelenségét szorosan kapcsolja a kódváltáshoz. Susan Gal definícióját veszi át: „a kódváltás társalgási stratégia, amelyet a csoportthatárok kijelölésére, áthágására vagy lerombolására használnak; arra, hogy megteremtsek, előhívják vagy megváltoztassák az interperszonális viszonyokat a velük járó jogokkal és kötelezettségekkel együtt” (idézi WARDHAUGH 1995; 89).

Ennek megfelelően Wardhaugh kétfajta kódváltást különböztet meg: az egyik a helyzetnek megfelelő, a másik a metaforikus kódváltás (vö. WARDHAUGH 1995; 92). Helyzetnek megfelelő kódváltás az, amikor a nyelveket a beszélők a helyzet szerint váltogatják: bizonyos helyzetben az egyik nyelvet, egy másikban egy másikat használnak. A téma által meghatározott nyelvi váltást metaforikus kódváltásnak nevezi, szerinte ez a típus mélyebben beágyazódik a mondanivalóba. „A metaforikus kódváltásnak [...] érzelmi dimenziója van: [...] formális helyzetből átme gyünk informálisba, hivatalosból személyesbe, komolyból humorosba, udvariasból szolidárisba –, kódot váltunk” (i. m., 92–93). Vannak olyan témák, melyek mindkét kód használatát lehetővé teszik.

Amikor a beszélgetőpartnerek egy időben használják a két nyelvet, akkor a *kódkeverés* esete áll fenn, ilyenkor a beszélők egy megnyilatkozáson belül is átválthatnak egyik nyelvről a másikra. Wardhaugh ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy az egynyelvű emberek igen kritikusak a kódkeverést illetően. A társalgási kódkeverés nem egyszerűen két nyelv véletlenszerű keverése lustaság, tudatlanság vagy a kettő valamilyen kombinációja miatt. A társalgópartnerektől éppen hogy a két nyelv és a közösségi normák alapos ismeretét kívánja meg. Egy embercsoport a kódváltás és a kódkeverés különböző formáit használhatja különböző célokra. Gumperz kutatásaira hivatkozva megállapítja (i. m., 95), hogy a kódváltás és a kódkeverés nem egységes jelenségek; a normák ugyanis csoportról csoportra változnak még egyetlen közösségen belül is.

Wardhaugh a szociálpszichológusok *szerepeket összemérő* kísérleteire utal, amikor megállapítja, hogy az a jelenség, hogy az ember milyen kódot választ, azt is tükrözi, hogy milyennek akar látszani mások szemében. A kód megválasztásának fontos következményei vannak abból a szempontból, hogy mások hogyan ítélik meg az embert. „Ha sok kódot tudunk kényelmesen kezelni, akkor előnyben vagyunk azokkal szemben, akikből hiányzik ez a tudás” (i. m., 100).

Kiss Jenő is elsősorban a nyelvek közötti váltást, illetőleg változtatást nevezi kódváltásnak. A jelenség definiálásakor azonban tágabb értelemben fogalmaz: „A kódváltás két nyelvnek vagy nyelvváltozatnak a változó használata egy megnyilatkozáson belül vagy egyazon beszédaktusban” (KISS 1995; 210).

Ő is hangsúlyozza, hogy a kódváltás nemcsak két nyelvnek, hanem két azonnyelvi nyelvváltozatnak a váltakozó használata is. Eszerint két kódváltó csoportot különböztethetünk meg: homogént és a heterogént. A homogén (esetünkben azonnyelvi) csoport esetében a kódváltás például a különböző nyelvjárások váltása, vagy pedig a köznyelv és valamelyik nyelvjárás váltakozó használata. Kiss Jenő ezzel szemben nem tartja kódváltásnak a stílusváltást, illetve a regiszterváltást. Wardhaugh-hoz hasonlóan Kiss Jenő is két-fajta kódváltást különböztet meg: a kontextuális és a szituatív kódváltást.

Lanstyák István definíciója – amely ugyancsak elsősorban a kétnyelvűségi szituációt tartja szem előtt –, az eddigi meghatározásoknál jóval részletesebb: „Kódvált(ogat)ásnak a kétnyelvű kommunikáció olyan válfaját nevezzük, melyekben a beszélők egyetlen diskurzuson belül két (vagy több) különböző nyelvet, illetve két (vagy több) különböző nyelvhez tartozó elemeket használnak, mégpedig anélkül, hogy az eltérő nyelvekhez tartozó szekvenciák tartalmilag megfelelnek egymásnak” (LANSTYÁK 2005; 121).

Lanstyák definíciója kapcsán el kell idézni néhány fogalomnál: a *megnyilatkozás* fogalma: „egy tagmondatnyi, illetve egyszerű mondatnyi nyelvi és diskurzusbeli egység” (LANSTYÁK 2006; 108). A *diskurzus* „a főleg beszélt nyelvi, a mondatnál hosszabb, folyamatos beszédmegnyilvánulás” (i. m., uo.). A kétnyelvű diskurzus szerinte a kódváltást tartalmazó beszédmód következtében létrejövő diskurzus. Egy kétnyelvű diskurzusnak van *bázisnyelve*, ez a diskurzus elsődleges nyelve, vagyis az a nyelv, amelyiken a beszélgetés elvileg folyik. A kétnyelvű diskurzus *vendégnyelve* vagy *beékelt nyelve* pedig az a nyelv, amelyikből a bázisnyelven folyó diskurzusban megjelennek elemek. A vendégnyelvi elemet vagy elemek sorozatát vendégnyelvi betétnek nevezzük. A *szekvencia* egy hosszabb diskurzusnak egy rövidebb részlete, egymást követő nyelvi elemek sora. A kétnyelvű szekvencia pedig olyan szekvencia, melyben kódváltás van.

Lanstyák fontosnak tartja a kódváltás és a diglosszia fogalmának elkülönítését, hiszen mindkét fogalom az azonnyelvi változatok használatával kapcsolatos. Aszerint, hogy a kódváltás mekkora, milyen nyelvi egységet érint, három csoportot különböztet meg: bázisstartó, bázisváltó, valamint mondaton kívüli kódváltást.

Bázisstartó kódváltásról akkor beszélünk, ha a kódváltás egy megnyilatkozásnál kisebb nyelvi egységet (egy vagy több szó szerkezetet, szó szerkezettagot, nem mondatrész értékű szót vagy kötött morfémát) érint. A bázisnyelv a megnyilatkozás során változatlan marad, csak betétek (szavak, szó szerkezetek) kerülnek át a vendégnyelvből. *Bázisváltás* az, amikor a kódváltás egy egész megnyilatkozásnyi vagy annál nagyobb nyelvi egységet érint (egyszerű mondatot, összetett mondat egy vagy több tagmondatát, egy egész összetett mondatot vagy több önálló mondatot). Itt a bázisnyelv megváltozik. Ha sorozatos bázisváltással találkozunk, akkor bázisváltogatásról beszélünk. Amikor a kódváltás mondatzókat, megszólítást vagy más hasonló elemet érint, az a *mondaton kívüli kódváltás*.

Kódváltás a vajdasági magyarok nyelvhasználatában

Kutatásaink során a kódváltást tágabb értelemben definiáltuk, ennek nyomán a továbbiakban a vajdasági magyarok nyelvhasználatában található kódváltásrendszert is ennek szellemében állítjuk fel.

1. Azonnyelvi kódváltás

1. 1. A nyelvváltozatok közötti váltást legjobban a stílusok és regiszterek váltása mutatja. A média nyelvében gyakran, de a köznyelvet igénylő tudományos előadások, interjúk szövegében is előfordul a nem megfelelő nyelvváltozat használata.

Erőteljes szlengesedés tapasztalható, melynek során a bizalmas stílus terjed, s épül be a köznyelvbe. Pl. az esti híradó szövegében: *Holnap a magyar csapat egy dobogós helyet is próbál megszívni.* (Vajdasági TV, 2011. aug.) Politikai elemzők dialógusában egy szakszervezeti vitát követően hangzott el: *Tele van a naci.* (Újvidéki Rádió, 2011. szept.)

„A szubstandard és a köznyelv rendszerint közvelegként valósul meg, azaz olyan nyelvi alakulatként, amely viszonylag rendszerszerűen ötvözi több nyelvváltozat szókészleti elemeit és nyelvtani jelenségeit. (LANSTYÁK 1998; 23). (Lanstyák *közveleg* kifejezését többen támogatják a későbbi szakirodalomban; így pl. Péntek János – I. PÉNTEK 2003; 278.)

Fontos megjegyezni, hogy a televízióban tapasztalt ilyen váltások esetében (ahol nagy előny az is, hogy a kommunikációt esetenként látjuk is) előfordul a beszélőnek tudatos, az idézőjelet utánzó mozdulata, amikor is jelzi, hogy az ún. nem odaillő megnyilvánulást tudatosan használja, a verbális jelet paralingvisztikai, nem verbális kóddal toldja meg. Sok esetben elmarad ez a jelzés, ami azt is jelentheti, hogy a beszélő már elfogadhatónak tartja a szleng elem köznyelvi használatát.

Amennyiben a beszélt nyelvi megnyilatkozás írásban jelenik meg, az írott szövegben többféle módon lehet jelezni a váltást: idézőjellel, nagybetűs használattal, a törzsszövegtől eltérő betűtípussal stb. Azt tapasztaljuk, hogy sok esetben itt sem jelölik a váltást (főleg a publicisztika nyelvében), míg a szépirodalmi művekben gyakori ez a módszer.

1. 2. A kettősnyelvűségből (diglosszia) eredő kódváltás

Ahogy már a fogalmi apparátusnál hangsúlyoztuk, a kódváltás és a diglosszia fogalmát ajánlatos különválasztani, főként akkor, amikor ezek a fogalmak klasszikus értelemben, bármely nyelvre (tehát nem a kisebbségi nyelvhasználat jelenségeire) vonatkoznak, tehát a következő jelentésben: a kódváltás két nyelvnek vagy nyelvváltozatnak a változó, váltakozó használata egy megnyilatkozáson (megszólaláson) belül vagy egyazon beszédaktusban, míg a diglosszia (kettősnyelvűség) egy nyelv két (nem stiláris) változata, amely egymás mellett létezik az egész közösséget átfogóan, és mindkettő meghatározott, külön funkciót tölt be.

Tehát alapvető különbség, hogy a kódváltás egy megnyilatkozáson belül történik, míg a diglosszia esetében egy nyelv két változata egymás mellett létezik, nemcsak egy megnyilatkozáson belül. Ronald Wardhaugh szerint a „diglosszia megerősíti, a kódváltás ellenben inkább csökkenti a különbségeket. Emellett a diglosszia esetén az emberek tökéletesen tisztában vannak azzal, hogy átváltottak az emelkedett változatról az alantasabbra vagy fordítva. A kódváltás ezzel szemben gyakran teljesen tudattalan: lehet, hogy a beszélők nincsenek tudatában, hogy kódot váltottak, vagy nem képesek beszámolni egy társalgást követve, hogy melyik kódot alkalmazták egy speciális témáról beszélve” (WARDHAUGH 1995; 92). A szerzőnek e megjegyzései csak részben érvényesek jelen vizsgálatunkra, hiszen itt a tudatos, jelölt kódváltásnak nagyon sokféle típusa megtalálható, ideértve a kettősnyelvűségből eredő kódváltást is.

Amennyiben Lanstyák (2000; 153) diglossziának tekinti azt a nyelvi helyzetet, amely a kisebbségi magyarokat jellemzi, történetesen az egyetemes magyar standardot E-változtatnak, a kisebbségi (határon túli) kontaktusváltozatokat pedig K-változatoknak, ismét bővítenünk kell a kódváltás előfordu-

lásainak a lehetőségét, hiszen e két kódrendszer viszonylagos függetlensége ellenére is gyakran megtörténik az anyanyelvként elsajátított K- és az iskolában tanult E-változat elemeinek a váltása, keverése, s mindez tudatosan és spontán módon egyaránt (vö. még GÖNCZ 1999; 87).

Itt kell megemlíteni, hogy az utóbbi időben a (különböző iskolázási szinten történő) magyarországi továbbtanulás jelentős mértékben befolyásolja a vajdasági magyar diákok nyelvhasználatát, s olyan kódváltási tendenciák érezhetők, amelyek divergens irányúak a vajdasági magyarok kialakult belső regionális sztenderdjéhez viszonyítva. Pl. az erőteljes nyílt e-zés, az aktuális nyelvi divat formái, a sznob kifejezések elterjedése stb.

Az említett K-változatot esetünkben a területi/táji sajátosságok elemeinek a normatív nyelvhasználatba történő bekerülése is színezheti. Ez természet-szerűleg vidékenként más-más képet mutat.

Az ě-zésről – Többféle megközelítése létezik és lehetséges: tekinthetjük nyelvjárási magánhangzótöbbletnek, más szempontból regionális köznyelvi jelenségnek. Van, akinek identitáshordozó fonéma/sajátosság, van, akinek a számára nosztalgia. Kiss Jenő megfogalmazása szerint: „a magyar anyanyelvűek többségének a nyelvhasználatában megvan” (KISS 2003; 327). Mint tudjuk, sorsát a jelölés hiánya pecsételte meg, ma csupán a szóbeliségben élő fonéma, használatát helyi normák határozzák meg, tehát nem kodifikált eleme hangrendszerünknek. Vajdaság magyarságának túlnyomó többsége ismeri és használja az ě fonémát. Főleg Bácskában, mégpedig a Tisza mentén alakult ki e hangnak identitásjelző szerepe: az interdiálektális jelenségek következtében az ě-zés maradt e vidék legmarkánsabb hangtani jegye, ugyanis itt igencsak lecsiszolódtak az egyes nyelvjárási sajátosságok.

A kódváltás e hang tekintetében többsikű: a nyílt e-re váltás történhet a magyarországi ejtési norma vonzásában, amikor a használó stigmatizálnak véli, s ezért kerül a zárt ě-zést. Ez a folyamat néha nem is kimondottan tudatos, tapasztalhatjuk a vajdasági médiában dolgozók ejtésének megfigyelésekor. Ennél gyakrabban fordul elő az e-ző ejtésre váltás a Magyarországon tanuló fiatalok nyelvhasználatában, akár már a középiskolai évek alatt, ahogyan erről a közelmúltban végzett interjúk során maguk a beszélők vallottak (I. RAJSLI 2004; 152).

Emellett a táji eredetű nyílt e-zés (pl. Feketics) éppúgy magára vonja a szélesebb környezet figyelmét, mint az enyhébb í-zés Pacséron, Magyarittabén, a mára már gyenge ő-zéssé enyhült táji jelleg a szegedi kirajzású területeken, illetve a palóc és jász telepítésű helységek (Magyarkanizsa, Mohol, Bajsa, Zenta stb.) igen halovány illabiális á-ja.

A kupuzsinai helyzetkép azt mutatja, hogy a valamikori felső nyelvvállású labiális magánhangzók hiányát sokáig hanghelyettesítéssel pótolták (ő he-

lyett *ě*, *ő* helyett *é*, *ü* helyett *i*, valamint *ű* helyett *i* volt használatos), ami tkp. spontán kódváltás az ottani beszélőknél. Ennek következetes alkalmazása mára már meggyengült, az *ě* kissé zártabb és ajakkerekítéses lett, az *i*-t is labiálisabban ejtik (vö. SILLING 2007; 18); bizonyos értelemben tehát ún. közbülső ejtésformák alakultak ki.

Bánát nyelvi térképén ugyancsak erőteljes interdiálektális hatások zajlottak le, aminek eredményeként kialakult egyfajta „bánáti tudat” (vö. PENAVIN 1995; 94), de a három eltérő bánáti nyelvjárási csoport: a szegedi kirajzás, a békési betelepítésű Magyarittabé és a székely telepek nyelve mindmáig mutat (a többi között) hangtani, hangzásbeli elkülönülést. Pl. Torontálvásárhelyen még a faluban élő fiatalok nyelvében is tetten érhető a záródó diftongálás, az *ö*-zés, akárcsak a székely telepeken, ahol az erős zárt ejtés, a gyenge *i*-zés mellett még szórványosan előfordul az illabiális *a* (*à*). Az észak-bánáti régióban tartja magát az *ö*-zés, a zárt *ě*-zés is, valamint a hangsúlyos helyzetben levő magánhangzó megnyúlása: *cúkor*, *túkör*, *posta*, *kőr* stb.

A nyelvjáráskutatók egyöntetű véleménye, hogy az anyanyelvjárási beszélők szocializációja során nagyfokú diglosszia alakul ki, hiszen beszédhelyzettől, nyelvhasználati szintértől függően (iskola, hivatal stb.) választanak az otthonról hozott K- és a tanult, elsajátított E-változat közül.

2. Nyelvközi kódváltás

2. 1. Kétnyelvűségen belül történő típusok

(*Hipotézisek*) A vajdasági magyarság beszélt nyelvében ez a leggyakoribb előfordulású kódváltás, a kétnyelvűség fokától és típusától függően eltérő a kódváltás gyakorisága is a beszédben. Erőteljes a jelenléte a tartomány déli területeinek nagyvárosi magyar lakossága körében, valamint a szóránymagyarság nyelvhasználatában, de előfordul a magyardomináns bilingvis beszélőknél is. Legkevesbé fordul elő a még ma is túlnyomórészt nyelvjárási beszélők körében, náluk inkább csak kölcsönszavak formájában hangoznak el más nyelvű elemek.

Mindez természetesen sokkal árnyaltabb képet mutat a szükséges szociolingvisztikai paraméterek alkalmazásának ismeretében, az adatközlő korát, nemét, szociokulturális háttérét, iskolázottságát, munkahelyét stb. tekintetbe véve. Az egyes csoportokon belül is nagy eltérés mutatkozik az egyéni attitűd, nyelvi igényesség viszonylatában. Ezeket a felméréseket a kutatás további fázisaiban végezzük el. Az eddig összegyűjtött anyag, valamint a mindennapi beszélt nyelv tapasztalatai azt mutatják, hogy a kódváltás leggyakrabban akkor jelenik meg a beszélő gyakorlatában, amikor nyelvi hiány lép fel.

Kódváltási stratégiák

A továbbiakban Bartha már idézett tipológiai elveit is szem előtt tartva Lanstyák részletezőbb, alaposabban körülírt csoportosítását alkalmazzuk (LANSTYÁK 2006; 112–113). Attól függően, hogy a különböző nyelvekből származó elemek (Lanstyák szekvenciát említ – i. m., 107) milyen módon épülnek egybe egyetlen (kétnyelvű) diskurzussá, többféle szinten határozhatunk meg kódváltást:

a) **kötött morféma beépülése szabad morfémába:** itt meg kell jegyezni, hogy a kötött és szabad morféma mindkét nyelvből eredhet; pl. *blagi + s* (*blagi* 'gyöngye' + *-s* képző) Gyakran fordul elő, hogy a szerb ejtés hatására csak egyetlen hang változik meg a szóban.

(1) AK¹: Ráköltöttem² 100 *evrót*.

(2) AK: Újabban nem *szinkronizálják* a filmeket.

(3) AK: A hidegtálatkat olyan *oválok*on hozták ki, csak meg kellett teríteni [ovális alakú tálakon].

(4) AK: Ő *legendáris* nagy sportegyeniség volt. (Itt a *legendaran* szónak és a magyar *-s* képzőnek az egybeépülését látjuk.)

b) **szó beépülése egyszerű mondatrészbe;** pl.

(5) TM: Többet voltam víz alatt, mint víz fölött.

AK: Na és *rezerván* voltak, a szemeid vörös volt... [tartalékon]

c) **szó beépülése mondatba;** pl.

(6) AK: Igen, volt nekünk *kotla*, .. ö... volt *kotlaház* és akkor volt... [üst]

Az egyik esetben a vendégnyelvi elem szervesen áll, birtokos személyjel nélkül, ami igen gyakori a vajdasági magyarok nyelvhasználatában, az azonos szöveghely másik előfordulásban már összetételi tagként.

(7) AK: Valamikor estefelé akkorára csinált egy *kotlicot*, bográcsot.

(8) AK: Nem tudom, csak tudom, még át a *bazent* se bírták átúszni .. [medencét]

d) **mondatrész beépülése szintagmába szerkezettagként;** pl.

(9) AK: ...akkor volt *politički nastavánk* előadásunk... [politikai előadásunk]

e) **mondatrész beépülése szintagmába a mondat szintjén;** pl.

(10) TM: És amikor itt általános iskolába volt, akkor itt mik voltak?

AK: Hát négy elemi..., három *nepotpuna gimnazija* nem teljes gimnázium.

f) **mondatszó (értékű elemek) beépülése mondatba;** pl.

(11) AK: Megvan *ovaj* a hét hold árpa... [ez a]

AK: *Važi*, szia... [rendben]

¹ A továbbiakban a következő rövidítéseket alkalmazzuk: AK=adatközlő. TM=terepmunkás.

² A beszélt nyelvi szövegeket a köznyelvnek megfelelően ártituk.

AK. *Ajde*, szevasztok.... [no]

g) **mondatszó beépülése diskurzusba**; pl.

(12) AK: *Ne daj bože* hogy lásd teljesen részegen! [Ne adj' Isten!]

(13) AK: Egyszer beszélnek az iskolába, hogy *pokret*, hogy menjünk tovább. [Indulás!]

h) **egyszerű mondat beépülése összetett mondatba**; pl.

(14) AK1: Nincs első órám, minek keljek..

AK2: Jól van akkor, *blago tebi*. [jó neked]

i) **önálló mondat beépülése a diskurzus egészébe**; pl.

(15) AK: Jó napot!

TM: Hello! *Šta delaš?* [Mit csinálsz?]

AK: ?? (hezitálás)

TM: Na, mi van? Nem tudsz horvátul?

(16) TM: Voltatok az este valahol?

AK: *Ma kakvi!* Nem akart az sehova se menni. [Ugyan már!]

A kódváltás típusainál fontos megfigyelni, hogy a beszélő tesz-e megjegyzést arra, hogy tudatosan vált. Teheti ezt megjegyzéssel, szupraszegmentális jelenségekkel (hezitációval, szünettel, nevetéssel stb.), de mindezt el is maradhat (vö. BORBÉLY 2001). Eszerint a szakirodalomban megkülönböztetik a jelölt (jelzett, kiemelt) és a jelöletlen (sima) kódváltásokat. Íme néhány példa: az írott szövegekben az idézés céljával főleg jelölt kódváltást találunk: (17) „... hogy is állunk azzal a jó csengésű és szállóigévé vált čanaki mondattal, hogy: »*A gde su naše pare*«?» (Magyar Szó, 2011.)

Ritka előfordulású jelöletlen írott nyelvi kódváltás: (18) „A jó kedvről egy *šampita*-evésben meghirdetett gyorsasági verseny és kosztümös animátorok is gondoskodnak majd,...” (Magyar Szó, 2011); (19) „Amerikában más a helyzet. Ott a *private property* szent és sérthetetlen..” (Becsei Mozaik, 2011).

Beszélt nyelvi példák a jelölt kódváltásra:

(20) AK: sűrűn megvolt nekünk, hogy ezt *uzbunának* mondták, már nem tudom másképp magyarul megmondani, hogy mi volt... [riadónak] (Az idős csantavéri férfi, aki egyébként más tematikájú beszédébe nem kever szerb szavakat, itt mentegetőzik, amiért a katonasággal kapcsolatos szavak szerbül jutnak eszébe.)

(21) TM: És a tanárok hogy viselkedtek magukkal, hogy esti iskolába...

AK: Jó, jó. Mindig azt mondták, hogy a *predratna generacija*, háború előtti... ö... generáció... mi olyan idősök vagyunk.

(22) TM: De mit jelent az, hogy levante?

AK: Az ilyen katonai ... most úgy mondják *predvojnička* katonai előkép-zés.

A vajdasági magyarok kódváltási indítékai

1) Szituatív kódváltás

A megváltozott szituáció, a beszélgetőtársak megcserélődése, egy egynyelvű bekapcsolódása nagyban kiválthat kódváltást. Ilyen a következő példa:

(23) AK1: Voltunk tegnap a Good Foodban, nagyon jó volt.

TM: Van valami ehető?

AK2: Jó volt a *šnicla sa umakom, a mešana salata* [hússzelet öntettel, vegyes saláta].

2) Kontextuális kódváltás

Ez a típus főként a nyelvtudás hiányossága, a nyelvi deficit, a lapszus esetében jelentkezik, s ez a leggyakoribb előfordulású kódváltás a vizsgált területen. A beszélő gyakran ezzel hitelesíti mondandóját, mégpedig úgy, hogy azon a nyelven idéz, amelyen a megnyilatkozás eredetileg elhangzott.

(24) TM: Hogyan árusítják a borokat?

AK: Nem palackozzuk, hanem így *ringfúzában* adjuk [nagy kiszereelésben, tartályban].

(25) AK: Megállított a rendőrt, s mondja: *Saobračajnu molim!* [Kérem a forgalmi engedélyt!]

3) Metaforikus kódváltás

A kódváltásnak ez a típusa érzelmi többletet, a nyelvvel és a beszélővel szemben tanúsított attitűdöt, szolidaritást, ugyanakkor ellenállást is kifejezhet.

(26) AK: Azok ott annyira *prostók*, hogy az már fáj! [primitívek]

(27) AK: Ha eldöntöttétek, hogy nem használjátok, akkor tegyétek a helyükre, és *mirna Bosna* [’békés Bosznia’ – valaminek a lezárása, elsimítása].

Összefoglalás

A vajdasági magyarok nyelvhasználatában a kódváltásnak mind az azonos nyelven belüli, mind pedig a két- vagy többnyelvűség szituációjából eredő fajtái nagy számban és tipológiai sokféleségben fellelhetők. A kódváltás legfőbb funkciója, hogy a beszélő alkalmazkodjon a megváltozott körülményekhez; sikeresebbé, hatékonyabbá és hitelesebbé tegye a kommunikációt.

Irodalom

- BARTHA Csilla (1999): A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
BORBÉLY Anna (2001): Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, Bp.

- GÖNCZ Lajos (1999): A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban). Osiris Kiadó–Kalligram Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Újvidék
- KISS Jenő (1995): Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- LANSTYÁK István (2000): A magyar nyelv Szlovákiában. Osiris Kiadó–Kalligram Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Pozsony
- LANSTYÁK István (2005): A kódváltásról – nyelvtani szempontból. Fórum. Társadalomtudományi Szemle. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2005/2. 121–131.
- LANSTYÁK István (2006): Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcönzésről, kódváltásról és fordításról. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony
- LANSTYÁK István (1998): A magyar nyelv szlovákiai változatainak kutatásáról. = Tanulmányok a magyar–szlovák kétnyelvűségről. Szerk.: Lanstyák István és Simon Szabolcs. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony
- NÉMETH Andrea (2002): A kódváltás pragmatikai kérdései egy kétnyelvű közösségben. = Tanulmányok a kétnyelvűségről. Szerk. Lanstyák István és Simon Szabolcs. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 127–168.
- PENAVIN Olga (1995): A jugoszláviai Bánát magyar nyelvjárás atlasza. Cnesa, Kanizsa
- PÉNTEK János (2003): Többletek és hiányok. = Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Bp., ELTE 278–281.
- RAJSLI Ilona (2004): Nyelvjárásvesztés és attitűdváltás a vajdasági magyar fiatalok körében. = Szerk.: P. Lakatos Ilona és T. Károlyi Margit. Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré. Tinta Könyvkiadó, Bp. 146–153.
- SILLING István (2007): A kupuszina nyelvjárás és szótára. Loisir Könyvkiadó Kft., Bp.
- WARDHAUGH, Ronald (1995): Szociolingvisztika. Osiris–Századvég, Bp.

CODE-SWITCH IN THE LANGUAGE USE OF HUNGARIAN SPEAKERS IN VOJVODINA

In our conversations we often switch codes for various reasons. This phenomenon is defined in several ways, basically according to whether the code-switch form occurs in a mono-lingual or multi-lingual speech situation. The paper deals with the more important code-switch types in the language use of Hungarian speakers in Vojvodina, by using a corpus of spoken language and interview text material. In our study we extend the code-switch type system also to types of code-switch in the same language, and in addition to code-switch resulting from bilingualism, we also examine code-switch in diglossia situations, and consider certain cases of register change.

Keywords: sociolinguistics, code choice, code-switch, language use of Hungarian speakers in Vojvodina, bilingualism, diglossia.